

УДК 902 (477.65)

НІНЕЛЬ МИХАЙЛІВНА БОКІЙ – ДОСЛІДНИК МЕЛЬГУНОВСЬКОГО КУРГАНУ

Олександр ЧОРНИЙ (Кіровоград)

Публікація присвячена відомій вітчизняній дослідниці старожитностей Центральної України, археологу Н. М. Бокій, яка влітку 1990 року здійснила треті археологічні розкопки Мельгуновського кургану, започаткувавши новий етап в історії дослідженні цієї пам'ятки.

Ключові слова: скіфи, курган, розкопки, пошук, уточнення, версії.

Статья посвящена известному отечественному исследователю древностей Центральной Украины, археологу Н. М. Бокій, которая летом 1990 года осуществила третьи археологические раскопки Мельгуновского кургана, заложив новый этап в истории исследования памятника.

Ключевые слова: скифы, курган, раскопки, поиск, уточнение, версии.

The publication is devoted to well-known national researcher of antiquities of Central Ukraine, archaeologist N. M. Bokiі, who carried out the third archaeological excavation of Melhunovskiy hill in summer 1990 and started a new phase in the history of studies of this sight.

Key words: scythians, mound, excavation, search, query, version.

13 травня 1980 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту археології АН УРСР відбувся захист дисертації “Скифський період на пограниччї Степу і Лесостепу в Дніпровском Правобережжї” на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук [13]. Її автором була молодий вчений з Кіровограда – Н.М. Бокій. Захист наукового дослідження, представленого на високий суд, був блискучим, а голосування за присвоєння здобувачу ступеня кандидата історичних наук – одноголосним. Це була справжня наукова подія в житті Інституту археології та у вітчизняній скіфології.

Формулою успіху молодій дослідниці були виняткова працелюбність і скрупульозність помножені на підтримку і консультації наукового керівника дисертації – відомого в СРСР ученого-археолога О. І. Тереножкіна. Це було перше у тодішній радянській науці дослідження у такою постановкою проблеми. Нінель Михайлівні довелося працювати над ним тривалий час, адже перші самостійні археологічні розкопки в регіоні, що окреслюється прикордонням Степу і Лесостепу Дніпровського Правобережжя, вона здійснила в 1966 році. Всього дослідницею опрацьовані матеріали із 188 поховань скіфського часу, з яких майже 180 розкопані автором [13, с. 4]. При написанні роботи були використані матеріали накопичені під час археологічних розкопок О.О. Бобринського, М.Є. Бранденбурга та В.В. Хвойки. Н.М. Бокій в кандидатській дисертації не могла обійти увагою і Литий (Мельгуновський) курган.

При підготовці дисертації, молода вчена на просторах окресленого регіону виокремила чимало пам'яток скіфського часу, які значною мірою сприяли переосмисленню історії та матеріальної культури скіфів. Визначальними серед наукових здобутків Нінель Михайлівни стали скіфські пам'ятки і речі з них, знайдені в курганах у басейні Синюхи [2; 10], в с. Защита Новомиргородського [5; 7], в с. Медерове

Кіровоградського * [12] та в с. Омельник Онуфріївського районів [2]. Вчена продовжила займатися дослідженням скіфських старожитностей і після захисту кандидатської дисертації. Наприкінці 70-х та у 80-х роках минулого століття їй пощастило відкрити й дослідити в регіоні значимі для вітчизняної скіфології пам'ятки у м. Світловодську [8], в с. Заломі Знам'янського району [3] та поблизу с. Куцеволівки Онуфріївського району [6]. При цьому Нінель Михайлівна увесь час цікавилася Мельгуновським курганом.

Пропонована публікація є спробою висвітлити внесок Н. М. Бокій у вивчення та інтерпретацію найархаїчнішої пам'ятки степової Скіфії. Основою для підготовки розвідки стали дослідження [1; 4; 14] й робочі записи автора розкопок, котрі зберігаються у фондах Археологічного музею імені Нінель Бокій Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Ми намагалися при цитуванні зберегти особливий стиль та колорит, притаманний висловлюванням та думкам дослідниці.

Свого часу автору публікації пощастило навчатися в Нінель Михайлівни, а потім працювати з нею, в тому числі і в Торговицькій археологічній середньовічній експедиції. Обговорюючи різні теми, ми говорили і про розкопки кургану, і про О.П. Мельгунова. Тоді нам – молодим колегам – Нінель Михайлівна розповідала про експедицію 1990 року, а також про власні пошуки маловідомих на початку 90-х років минулого століття матеріалів з історії вивчення пам'ятки. Деякі факти, повідомлені дослідницею, з нашого погляду становлять інтерес і для історії вивчення пам'ятки, і для характеристики дослідницького підходу Н.М. Бокій, вони також були залучені при підготовці публікації.

Значною мірою інтерес до пам'ятки, що вже двічі досліджувалася (у 1763 р. – О.П. Мельгуновим та в 1892 р. – В.М. Ястребовим), у дослідниці формувався під впливом О. І. Тереножкіна, який, як відомо, оглядав курган у 1949 році [18, с. 113]. Нінель Михайлівна згадувала, що Олексій Іванович неодноразово пропонував їй зайнятися розкопками Литої могили.

Посилений інтерес до кургану, який вона поважно іменувала “*великим Патріархом*” [4, с. 14], підтверджується й доповідями представленими на резонансних та представницьких наукових форумах, що відбувалися в Кіровограді. У 1987 р. на Всесоюзному семінарі, присвяченому пам'яті О.І. Тереножкіна “*Киммерийці и скифы*”, нею у співавторстві з Г.П. Горбул була представлена доповідь, що стосувалася скіфських стел з Кіровоградського краєзнавчого музею. У тезах доповіді автори розглянули можливість ідентифікації однієї з п'яти стел, що зберігаються в музейній

* Курган було досліджено Інститутом археології АН УРСР. У розкопках брали участь О.І. Тереножкін (керівник), Є.О. Петровська та Н.М. Бокій. Матеріали ж з дозволу керівника експедиції опублікувала Нінель Михайлівна.

колекції (місце знахідки якої невідоме), зі згаданою в звіті О.П. Мельгунова (частково опублікованому Є.М. Прідіком) кам'яною бабою з відбитою головою [14, с. 49 – 50]. Зокрема, автори, користуючись припущенням О.І. Тереножкіна щодо можливості ототожнення наявної у музеї скіфської стели без голови з Мельгуновською стелою й аналізуючи всі відомі архаїчні скіфські пам'ятки на території краю, дійшли висновку, що: *“этот категорический ориентир – отбитая голова, – именно он делает высказанное предположение допустимым, да, пожалуй, и единственно возможным”* [14, с. 50].

У 1988 р. відбулася Перша Правобережна краєзнавча конференція, присвячена 225-й річниці дослідження Мельгуновського кургану. Н.М. Бокій спільно зі своєю студенткою Л.В. Авксентьевою представили на розгляд наукової громадськості доповідь *“История исследования Мельгуновского кургана”* [1, с. 3 – 5]. Детально подавши основні віхи з історії вивчення кургану, автори дійшли висновків, що: *“прекрасный инвентарь из Мельгуновского кургана является предметом постоянных исследований специалистов. Однако для всесторонней оценки места и назначения кургана в скифологии чрезвычайно важным является восстановление деталей погребального обряда. Решению этой задачи может помочь лишь сопоставление кургана с другими подобными раннескифскими степными памятниками, а также, думается, завершение его изучения современными методами – путем полного вскрытия подкурганной поверхности на всей площади памятника в соответствии с показаниями первых его исследователей и ныне существующей ситуацией”* [1, с. 5]. Як бачимо, Нінель Михайлівна обґрунтувала необхідність третіх археологічних розкопок кургану. На нашу думку, важливо, що вона це донесла до наукової громадськості на конференції, присвяченій 225-й річниці перших археологічних досліджень пам'ятки. Тим самим Нінель Михайлівна ніби пропонувала зробити це своїм колегам з Інституту археології АН УРСР. Останні ж, очевидно, уступили це право їй.

Зваживши всі “за” та “проти”, Н.М. Бокій запланувала розкопки на літо 1990 року. Готуючись до експедиції, дослідниця ще раз вивчила матеріали, які стосувалися Мельгуновського кургану, опубліковані Є.М. Прідіком та В.М. Ястребовим. Займаючись організацією експедиції та визначаючи її мету, дослідниця для себе обґрунтувала основне завдання розкопок, яке крилося не лише в площині досліджень підкурганної поверхні. Археолог бажала знайти відповідь на питання пов'язане з будівництвом кургану та структурою його насипу. Це завдання вона аргументувала тим, що кургани слід розглядати не лише, як одну із форм поховальної споруди. При цьому зазначала, що: *“курганная насыпь – это летопись жизненного пути памятника, в особенностях его конструкции воплощены сведения по многим вопросам социальной жизни древних, их*

духовных потребностях, их отношение к окружающему миру, его восприятие и многое другое” [4, с. 13].

Щодо результатів розкопок кургану, дозволимо процитувати автора археологічних досліджень. Зокрема, Н.М. Бокій зазначає, що: *“при дослідванні в кургані виявлений ров. Він опоясував насыпь могучим сплошним кільцем, і лише з західної сторони мала перемичка (шириною 2,2 м). Ров мав на різних ділянках різне сечення, ширину і глибину (обидва параметри – до 3,5 м). У перемички на дні рва, знайдені конські черепа, людські кістки, в тому числі череп, скелет собаки, вироби з каменю, обломок стінки посуду епохи бронзи, уламки амфор”* [4, с. 14].

Дослідивши залишки Мельгуновського кургану та його підкурганну поверхню, дослідниця висловила версію про те, що: *“царське поховання Литого, можливо, було кенотафом, завершеним, по-видимому, в насыпи кургану епохи бронзи. Більшість знайдених в кургані предметів – передньосхідного походження. Легко передбачити загибель царя (або вождя) в час походу, повернення його соратників в Причорномор'я і виконання пам'ятного ритуалу. Можливо обґрунтувати використання готової вже насыпи тим, що мова йшла про поховання не самого царя, а лише царського речового знамення, бо попри те всі-таки особи високого соціального рангу, то і курган для ритуального дійства був обраний, по-видимому, вихідно високий”* [4, с. 13]. При цьому Нінель Михайлівна зазначила, що закінчення польових досліджень Мельгуновського кургану поставило ряд нових питань, на які дослідникам ще варто дати відповідь.

Доповідаючи ще на Першій Правобережній краєзнавчій конференції, Н.М. Бокій зазначила, що: *“проблематична і сама історія розкопок кургану, його описання. Звіт А.П. Мельгунова і стаття Г.Ф. Міллера об цих розкопках відомі лише фрагментарно і, по суті, недоступні для роботи. Сучасні дослідники або користуються переказом В.Н. Ястребова згаданих джерел, або, частіше, описанням Е.М. Придика. Але всі перераховані матеріали не дають чіткого уявлення про курган, його структуру, погребальний обряд і само поховання. Спираючись один на одного, вони скороговоркою повторюють скудне описання принципово важливого для науки пам'ятника”* [1, с. 4]. Вбачаючи в цьому проблему та маючи на руках результати власних розкопок, дослідниця ще раз звернулася до історії дослідження пам'ятки О.П. Мельгуновим та публікації її Г.Ф. Міллером. Роботу з оригінальним текстом звіту О.П. Мельгунова вважала ключем до пошуку відповідей на питання, що виникли під час третіх розкопок кургану.

Наприкінці 1990 року Нінель Михайлівна поїхала до Москви для роботи в центральних архівах СРСР. Метою поїздки був пошук і опрацювання звіту О.П. Мельгунова про розкопки Литої могили. У Центральному державному архіві давніх актів СРСР (нині – Російський державний архів давніх актів) дослідниці вдалося знайти оригінал звіту генерал-поручика О.П. Мельгунова, датований 31 березня 1764 року (*Ф. 199. – Оп. 1. – Од. зб. 150 (Ч. 5, 19). – Арк. 1 – 1 зв.*)^{*}. Опрацювавши звіт, героїня нашого дослідження з'ясувала для себе рівень інформативності цього документу.

Водночас для неї була цікава і сама постать Олексія Петровича Мельгунова, оскільки в радянській історичній науці знання про нього не виходили за рамки штампів “царський чиновник” або “командир Нової Сербії”. Крім деяких справ, знайдених в ЦДАДА, Нінель Михайлівні вдалося знайти деякі документи про першого дослідника Литої Могили у фондах особового походження відділу писемних джерел Державного історичного музею. Зокрема, в колекції музею Нінель Михайлівною було опрацьовано ряд матеріалів про О.П. Мельгунова, що проливають світло на деякі факти з його біографії. Тоді дослідниці вдалося встановити, що у 1777 – 1788 рр. О.П. Мельгунов був Ярославським і Вологодським генерал-губернатором і після смерті похований у Ярославлі на території Толгського монастиря. Дізнавшись про це, Нінель Михайлівна виїхала з Москви в Ярославль, відвідала монастир, а також попрацювала в Ярославльському обласному архіві та в обласній бібліотеці, де опрацювала ряд рідкісних видань, у яких згадувався Олексій Петрович. Нині ці матеріали можуть бути використані для підготовки нарису про О.П. Мельгунова та його діяльність у Новоросійському краї.

На наш погляд, пошуком біографічних даних про першого дослідника кургану Нінель Михайлівна зайнялася з двох причин. По-перше, вона з повагою ставилася до свого попередника й намагалася зрозуміти, якою він був людиною, що зробив для краю і чому він взявся за розкопки Литої могили. По-друге, дослідниця не втрачала надії знайти подробиці щодо розкопок кургану в 1763 році, які могли міститися в паперах О.П. Мельгунова. Це характеризує її небайдужість до пам'ятки, скрупульозність та високий рівень професіоналізму як дослідника і науковця. Шанобливе ставлення Нінель Михайлівни до постаті О.П. Мельгунова простежувалося у розповіді про відвідини Толгського монастиря. На його території могили губернатора і його дружини не

^{*} Подаємо архівні реквізити звіту за записами Н.М. Бокій, оскільки дослідникам проблеми ця інформація може бути корисною.

збереглися^{**}. Героїня нашого дослідження відчутно жалкувала про це.

Працюючи з робочими нотатками Н.М. Бокій, нам вдалося встановити ще один цікавий факт. Дослідниця спробувала знайти первинні матеріали або записи, якими користувалися Г.Ф. Міллер та Є.М. Прідік. Відповідну інформацію Нінель Михайлівна шукала в архіві Академії наук СРСР, а також у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР. Але матеріалів стосовно Мельгуновського кургану їй знайти не вдалося. При цьому ми не виключаємо, що вчена просто не встигла опрацювати увесь масив документів через стислий строк відрядження.

Робочі записи Нінель Михайлівни вказують і на те, що вона детально опрацювала публікацію Г.Ф. Міллера (1764 р.) [15], проаналізувала її зміст методом співставлення з текстом відомого для неї звіту О.П. Мельгунова. Таким же чином дослідниця вивчила публікацію О.А. Спіцина (1901 р.) [17]. Це дозволило їй відмежуватися від деяких неточностей, уведених до наукового обігу Г.Ф. Міллером та О.А. Спіциним.

Як бачимо, вчена провела вражаюче наукове розслідування. Нінель Михайлівна опрацювала оригінальні тексти звіту О.П. Мельгунова про розкопки Литого кургану та статті Г.Ф. Міллера, опублікованої наприкінці 1764 року, і лише після цього наважилася публікувати матеріали власних розкопок кургану. Результати своєї титанічної праці дослідниця презентувала науковій спільноті під час Міжнародної наукової конференції “Киммерійці і скифи”, присвяченої пам’яті О.І. Тереножкіна, що відбулася 25 – 28 травня 1992 року в Мелітополі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бокій Н.М., Авксентьева Л. В. История исследования Мельгуновского кургана / Первая Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана 1763 – 1988 гг.). Тезисы докладов. – Кировоград, 1988. – С. 3 – 5.
2. Бокій Н.М. Археологические работы на Кировоградщине в 1968 г. / Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К.: Наукова думка, 1971. – Вып. III. – С. 154 – 159.
3. Бокій Н.М. Грунтовой могильник у с. Заломы / Киммерійці і скифи. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А.И. Тереножкина. – Кировоград, 1987. – Часть I. – С. 22 – 24.
4. Бокій Н.М. Мельгуновский курган – исследование и версии / Киммерійці і скифи. Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной памяти А.И. Тереножкина. – Мелитополь, 1992. – С. 13 – 14.

^{**} У 1928 році монастир був ліквідований. Протягом 1928 – 1986 рр. його приміщення використовувалися під різні потреби безбожників. У 60-х – 80-х роках минулого століття на його території розміщувалася дитяча виправна колонія. У 1988 році монастир був повернутий віруючим, але не дивлячись на це, на початку 90-х років майже увесь архітектурний ансамбль однієї з найстаріших пам’яток Ярославля мав жалюгідний вигляд.

5. Бокій Н.М. Нові пам'ятки скифського звіриного стилю з Кіровоградщини / Археологія. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. XXIII. – С. 182 – 189.
6. Бокій Н.М., Ольховский В.С. Раннескифский курган на Днепровском Правобережье // Российская археология. – 1994. – № 2. – С. 151 – 163.
7. Бокій Н.М. Охранные работы в Кировоградской области / Археологические исследования на Украине 1965 – 1966 гг. – К.: Наукова думка, 1967. – Вып. II. – С. 110 – 114.
8. Бокій Н.М. Позднескифский безкурганный могильник у г. Светловодска Кировоградской области // Археологические исследования на Украине в 1978 – 1979 гг.: Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР, Днепропетровск, апрель 1980 г. – Днепропетровск, 1980. – С. 101 – 102.
9. Бокій Н.М. Розкопки курганів у верхів'ях басейну Тясмина / Археологія. – К.: Наукова думка, 1977. – Вип. 22. – С. 65 – 73.
10. Бокій Н. М. Розкопки на Кіровоградщині / Археологічні дослідження на Україні. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. IV. – С. 131 – 135.
11. Бокій Н.М. Скифские курганы в бассейне р. Большая Высь на Кировоградщине / Скифы и сарматы. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 200 – 207.
12. Бокій Н. М. Скифский курган у села Медерово // Советская археология. – 1974. – № 4. – С. 264 – 271.
13. Бокій Н.М. Скифский период на пограничьи Степи и Лесостепи в Днепровском Правобережье: Автореф. дис. ... канд. наук: 07. 00. 06. – археология / Ин-т археологии АН УССР. – К., 1980. – 16 с.
14. Горбул Г.П., Бокій Н. М. О скифских стелах Кировоградского краеведческого музея / Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А.И. Тереножкина. – Кировоград, 1987. – Часть I. – С. 48 – 50.
15. Миллер Г.Ф. Изъяснения о некоторых древностях, в могилах найденных // Ежемесячные сочинения 1764 г. – Т. XII (Декабрь). – С. 438 – 515.
16. Пам'яті Нінелі Михайлівни Бокій // Археологія. – 2008. – № 4. – С. 114 – 115.
17. Спицын А.А. Мельгуновский курган // Записки Императорского Русского археологического общества. – СПб., 1901. – Т. XII. – Вып. 1/2. – С. 270 – 272.
18. Тереножкін О.І. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області / Археологія. – 1952. – Т. VII. – С. 110 – 135.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: військова історія XVIII – XX століття, історичне краєзнавство Центральної України, історична персоналістика.